

ДО ПИТАННЯ ПРО СУЧАСНУ УКРАЇНСЬКУ ІСТОРИОГРАФІЮ ГОЛОКОСТУ

У статті подано коротку характеристику розвитку студій з історії Голокосту в Україні протягом першого десятиріччя ХХІ ст., виокремлено певні проблемно-тематичні напрямки та сюжети, висвітлення яких домінує в сучасній українській історіографії. Також проведено узагальнювальний огляд основних наукових праць, які з'явилися у цей період, та визначено головні здобутки й перспективи подальших науково-історичних дискусій, пов'язаних з Голокостом у контексті української історії.

Ключові слова: Україна, голокост, історіографія.

В статье представлена короткая характеристика развития студий по истории Холокоста в Украине на протяжении первого десятилетия ХХІ ст., выделены определенные проблемно-тематические направления и сюжеты, освещение которых преобладает в современной украинской историографии. Также проведен обобщающий обзор основных научных работ, которые появились в этот период, и определены главные приобретения и перспективы дальнейших научно-исторических дискуссий, связанных с Холокостом в контексте украинской истории.

Ключевые слова: Украина, Холокост, историография.

The article presents a brief description of the development of Holocaust studies in Ukraine in the beginning of the ХХІ century. There are certain problem-subjects directions and chapters, which are predominated in the modern Ukrainian historiography. Also made a synthesis review of the most important researches which have been published in this period, and identified main acquisitions and prospects of further historical discussions related to the Holocaust in the context of Ukrainian history.

Modern Ukrainian historiography of Holocaust presents certain achievements related to integration of Holocaust problems in the context of Ukrainian history. There is a tendency to expand the concept of Holocaust history, it evolves from the narrow understanding as history of extermination to more wide which includes Jews' history during Holocaust in general.

Presently in Ukrainian historiography there are not enough the detailed theoretical works in which reflections were given in relation to understanding and application of Holocaust terminology in different contexts.

Keywords: Ukraine, Holocaust, historiography.

Голокост небезпідставно вважають однією з найбільш досліджених подій світової історії. Щороку історіографічний багаж поповнюються тисячами нових видань, так чи інакше пов'язаних з історією Голокосту, розглядом певних його аспектів у окремих регіонах, а також у різних дисциплінарних полях. Не останню роль тут відіграє державна політика багатьох розвинених країн, орієнтована на підтримку досліджень даного напрямку, як усередині своєї країни, так і за кордоном. Йдеться про виховну функцію вивчення Голокосту, його морально-етичну складову, завдяки якій він став елементом гуманітарної освіти в загальносвітовому масштабі. Тож суспільний та науковий інтерес до цих подій ще далеко не вичерпано.

Унікальність і безпрецедентність як основні риси Голокосту характеризують також історіографічну ситуацію, породжену інтенсивним зростанням популярності цієї теми в різних країнах світу. Тому історіографія Голокосту вже неодноразово ставала предметом наукового аналізу й за такої кількості досліджень можна припустити, ще не раз стане. Потреба в історіографічних працях обумовлена необхідністю не лише регулярно оглядати, систематизувати та контекстуалізувати нові дослідження, але й оцінювати специфіку історіографічної ситуації загалом для, так би мовити, її діагностики на певні парадокси й диспропорції. Специфіку української історіографії Голокосту можна виокремлювати в таких вимірах: загальносвітовому та пострадянському. Якщо розглядати її як елемент пострадянської історіографії, тоді треба брати до уваги принципові відмінності від західної та ізраїльської історіографій. Другий вимір передбачає порівняння особливостей дослідження Голокосту в Україні з відповідними студіями в інших країнах пострадянського простору.

За роки незалежності вивчення Голокосту в Україні пройшло значний шлях від невеликих краєзнавчих праць до перших дисертацій і монографій з репрезентативною джерельною базою [7]. Цей шлях також супроводжувався змінами в методологічних підходах. Це віддзеркалилося й у поступовому відході від віктимної парадигми, яка до певного часу панувала у вивченні Голокосту, і в дедалі частішому зверненні дослідників до зарубіжної історіографії. Але, напевне, найціннішим здобутком еволюції української історіографії слід вважати спроби дослідників інтегрувати геноцид євреїв у контекст різних сюжетів з життя місцевого населення, зрозуміти їхнє ставлення до того, що вони були вимушені спостерігати, та реакцію на це. І хоча перелічені риси, які, на мою думку, характеризують сучасний стан студій з Голокосту в Україні, спостерігаються поки що на початковій стадії, вони, тим не менше, засвідчують певний прогрес в українській громадській думці, здатність сприймати ці трагічні події не як щось ізольоване, чужорідне, а як частину власної історії.

Передусім історіографія Голокосту в Україні почала аналізуватися у великих загальних історичних працях з історії Голокосту. Авторами перших таких досліджень були А. Подольський, Ф. Левітас та ін. Нині вже існують і суто історіографічні дослідження, серед яких можна відзначити публікації М. Тяголого, І. Щупака, Г. Абакунової та ін. Один з останніх історіографічних оглядів представила російська дослідниця Н. Горенштейн. У ньому вона побіжно характеризує українську історіографію Голокосту, обмежуючись переліченням кількох прізвищ, оскільки її дослідження загальне [6, с. 89–90].

На сучасному етапі перед дослідником, який намагається подати більш-менш повний огляд і глибокий аналіз усієї сукупності літератури, пов'язаної з історією Голокосту, постають певні труднощі. Це зумовлено дедалі більшим розширенням проблемного кола у вивченні різних аспектів геноциду євреїв і його специфіки на теренах України. Українські історики виявляють усе більший інтерес до дослідження міжнаціональних відносин українців та євреїв протягом Другої Світової війни, до висвітлення подій української історії, зважаючи на зв'язок з іншими національними групами. Інерцію радянської традиції там, де ці сюжети ігнорувалися, вже майже подолано.

Таким чином, коло історичних праць, які за таких умов мають підпадати під розгляд дослідника історіографії Голокосту, набагато розширюється. Адже дослідження, в якому сюжети винищення євреїв вплетено в канву життя населення України під німецькою окупацією, найчастіше дають більш об'єктивне враження, ніж ті, що концентрують увагу безпосередньо на переслідуванні та екстермінації без певного соціального контексту. Тож до історіографії Голокосту в Україні варто відносити всі праці, в яких віддзеркалюються певні сюжети єврейського життя в період нацистського панування.

У даному дослідженні поставлено за мету проаналізувати розвиток студій з Голокосту, оцінити ступінь заінтересованості українських істориків певними його аспектами, визначити найпоширеніші тенденції та пріоритетні напрями наукових дискусій. При цьому автор орієнтується на найновіші праці, які вийшли вже у ХХІ ст. й можуть презентувати сучасну історіографічну ситуацію.

Серед таких можна виокремити кілька груп за проблемно-тематичним критерієм:

- механізм знищення єврейського населення в контексті політики нацистської влади на окупованих українських територіях;
- Голокост у контексті міжнаціональних відносин, які склалися на теренах України напередодні та протягом війни;

– реакція місцевого населення на дискримінацію та винищення євреїв. Ця група в свою чергу передбачає три основні підгрупи: надання допомоги, байдужість, участь у Голокості.

До окремої групи варто віднести археографічні публікації як документальних, так і нарративних джерел, що також є складовою сучасної історіографії. Протягом 2008–2010 рр. під редакцією О. Круглова було видано 4 збірки документів про злочини оперативних груп та команд поліції безпеки й СД на тимчасово окупованій території СРСР у 1941–1944 рр. Це німецькомовні документи, перекладені та забезпечені необхідними коментарями. Також заслуговують на увагу опубліковані в науковому часописі «Голокост і сучасність» (2010, № 1) матеріали: «Збройний виступ євреїв у Янівському таборі в інформаційних звітах українських і польських націоналістів» за редакцією та з коментарями О. Гогуна та Ж. Ковби; в тому самому виданні опубліковано спогади й інтерв'ю мешканки м. Харкова в публікації Ю. Радченка «Нацистська окупація та Голокост у Харкові». Протягом 2007–2012 рр. вийшло 5 збірок спогадів свідків Голокосту під назвою «Відродження пам'яті», які уклав і опублікував Всеукраїнський Центр вивчення Голокосту «Ткума». Загалом публікація джерел на будь-яку тематику свідчить про стійкий науковий інтерес до неї. У даному разі це є наслідком інституалізації студій з Голокосту з початку 2000-х рр. Ідеться про діяльність організацій, які спеціалізуються на тематиці Голокосту та пов'язаних з ним дослідженнях (Український центр вивчення історії Голокосту у м. Києві, Всеукраїнський центр вивчення Голокосту «Ткума» у м. Дніпропетровську).

Праці, присвячені безпосередній реалізації нацистської політики тотального знищення євреїв, зазвичай виконуються на матеріалах місцевих архівів і обмежені географічно якимось конкретним регіоном. У 2005–2006 рр. було захищено кілька дисертацій з регіональної історії Голокосту. Серед їхніх авторів можна назвати О. Гончаренка (Голокост на Київщині), О. Суровцева (на Буковині), Н. Сугацьку (на Півдні України), Ф. Винокурову (на Вінничині). Голокост на Харківщині досліджує молодий історик Ю. Радченко, який уже має кілька відповідних публікацій [13,14].

2011 р. вийшла монографія О. Круглова «Трагедія Бабиного Яру в німецьких документах» [9]. Це дослідження засноване на німецькомовних джерелах, більшість яких уперше долучено до наукового обігу в перекладі. Автор поетапно описує весь механізм акції знищення в Бабиному Яру, від підготовки злочину до приховування його слідів.

Коли йдеться про таке трагічне й суперечливе явище як геноцид, то його наслідки, а саме їхні масштаби, змушують дослідників звертатися до передумов. І якщо передумови виникнення ідеї Голокосту, мабуть, слід шукати в німецькому суспільстві, там де вона й зародилася, то на теренах оку-

пованих країн, зокрема й України, ми можемо шукати передумови сприйняття та ефективної реалізації цієї ідеї. Одним зі способів визначити ці передумови може бути вивчення й аналіз міжетнічних взаємин, характеру співіснування євреїв з іншими корінними націями, які населяли ту чи іншу територію. Цей аспект вивчення Голокосту розвинений недостатньо, хоча вже й маємо певні історіографічні здобутки.

Перш за все, це дослідження М. Гона [3, 4 та ін.], який значну кількість праць присвятив вивченню українсько-єврейських відносин у Галичині між двома світовими війнами та, зокрема, напередодні німецької окупації. Аналогічні проблеми розглядає М. Андрійчук у статті «Українсько-єврейські взаємини на Західній Волині напередодні та в роки Другої світової війни». Важливий внесок у дослідження проблеми саме в цьому контексті зробила Ф. Винокурова. Вона безпосередньо вивчає Голокост на Вінничині та має можливість інтегрувати до своїх праць чинник міжетнічних відносин, як це і зроблено, зокрема, в її статті «Міжнаціональні відносини на українсько-польському прикордонні у 1939–44 рр.: огляд документальних джерел Державного архіву Вінницької області» [2]. Всі представлені в цій групі праці стосуються Західної України. Цей регіон справді був особливим, оскільки до 1939–1940 рр. не входив до Радянського Союзу, як решта українських територій. Але стосовно Східної та Центральної України відчувається брак подібних досліджень. Потреба в них не викликає сумнівів, адже існує низка суттєвих відмінностей у сприйнятті серед населення підрадянської України нацистської ідеології та пропаганди.

Загалом реакція людей, змушених спостерігати переслідування та фізичне знищення євреїв, була достатньо різноманітною. Це могло бути засудження, відверте неприйняття, байдужість або схвалення, навіть безпосередня участь. Але за критерієм конкретного прояву реакції свідків Голокосту, не євреїв, зазвичай умовно поділяють на три категорії [11]:

– рятівники — ті, хто хоча б намагалися надати допомогу приреченим на смерть євреям;

– колаборанти — ті, хто співпрацювали з нацистами в справі «остаточного вирішення єврейського питання», зокрема брали безпосередню участь в екзекуціях;

– байстендерс — найчисленніша пасивна маса населення, яка спостерігала за цими подіями й нічого не робила.

Розгляд Голокосту через призму кожної з цих категорій породжує в українській історіографії певні дискусії, які більш чи менш активно тривають роками, а іноді до них долучаються ще й зарубіжні фахівці.

Інтерес українських дослідників до такого аспекту історії Голокосту, як ряткування чи надання допомоги євреям з боку місцевих мешканців, почав

виявлятися нещодавно, тому тут здобутки української історіографії дуже скромні. Ці сюжети зазвичай розглядалися в межах загальних праць, присвячених Голокосту, але тільки на рівні констатації, без теоретичних обґрунтувань. 2009 р. вийшла ґрунтовна монографія Ж. Ковби «Людяність у безодні пекла: поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “остаточного розв’язання єврейського питання”» [7]. Дослідниця концентрує основну увагу на категорії населення, яка воліла все-таки простягнути руку допомоги єврейським сусідам, родичам, або й зовсім незнайомим людям. Використовуючи як документальні джерела, так і спогади, зібрані власноруч, авторка включає до поля зору набагато ширшу групу людей, ніж ті, що офіційно отримали звання Праведника народів світу. Вона виділяє окремо категорію людей, страчених за допомогу євреям. Також віддає належну увагу постаті митрополита А. Шептицького. Навколо його особистості, до речі, точаться жваві дискусії щодо визнання його Праведником народів світу. Але ця проблема має радше суспільно-політичне забарвлення, аніж науково-історичне. До питання порятунку євреїв, але вже в іншій зоні окупації, на території Рейхскомісаріату «Україна», звертається О. Гончаренко, [5]. Він трактує акти порятунку «як окремих вид громадянського опору, спрямований на збереження основ і принципів загальнолюдської моралі» [5, с. 140].

Питання колабораціонізму та участі українців у єврейських погромах 1941 р. та в акціях масового знищення є, мабуть, одними з найважчих, найбільш контроверсійних в українській історії взагалі. Якщо факти участі місцевого населення в погромах, «підігрітих» нацистською пропагандою, і допоміжної поліції в антиєврейських акціях уже мало хто заперечує, то участь легіонів українських націоналістів у вбивствах євреїв та взагалі антисемітська сутність ОУН(б) все ще залишаються дискусійними питаннями.

2004 р. вийшла монографія І. Патриляка «Військова діяльність ОУН (б) у 1940–1942 роках», яка містить розділ про участь батальйону «Нахтігаль» у знищенні львівської інтелігенції та євреїв [12, с. 321–362]. Дослідник аргументовано вказав на велику кількість невідповідностей і відвертих фальсифікацій у польських та цензурованих радянських джерелах, створених заради пропагандистської мети, які вносять додаткову плутанину в цю проблему. Він дійшов висновку, що передумов для формування антисемітського світогляду бійці «Нахтігально» мали достатньо, але все ж участь декого з них у розстрілах євреїв, зафіксована у відносно достовірних джерелах, була ситуативною, погромною, а не організованою, і тим паче не відбувалася за наказом керівництва ОУН (б).

Книжка В. В’ятровича «Ставлення ОУН до євреїв: формування пози-

ції на тлі катастрофи» [1] активізувала дискусію з цього приводу, передусім через резонанс та численні критичні відгуки, які вона викликала. В цій роботі автор намагається спростувати вкрай стереотипні уявлення про головну участь українських націоналістів у знищенні євреїв, а також заперечує антисемітську складову ідеології ОУН(б), принаймні після 1941 р. У відповідь вийшла стаття канадського дослідника І. Хімки та Т. Курила «Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича «Ставлення ОУН до євреїв: Формування позиції на тлі катастрофи» [10], в якій наводяться і зауваження, і контраргументи.

Такі дискусії бувають надзвичайно важкі для сприйняття, оскільки вони емоційно забарвлені. Складність полягає в нездатності великої частини суспільства не ототожнювати якусь певну групу людей з цілим народом. Але, безумовно, позитивним є те, що наукове обговорення цих питань триває, до нього включається все більше фахових диспутантів, що спонукає відмовитися від легко спростовуваних стереотипних суджень та звернутися до незаангажованої аргументованої критики джерел.

Таким чином, сучасна українська історіографія Голокосту демонструє певні здобутки стосовно інтеграції проблемних питань Голокосту в контекст української історії. Судячи з сюжетів, які обирають дослідники для вивчення, спостерігається тенденція до розширення поняття історії Голокосту, воно еволюціонує від вузького розуміння як історії екстермінації до ширшого, яке охоплює взагалі історію євреїв періоду Голокосту. Хоча ґрунтовних теоретичних праць, в яких би подавалися рефлексії стосовно розуміння та застосування термінології Голокосту в різних контекстах, в українській історіографії наразі бракує. Адже Голокост — це не лише термін, який асоціюється з тотальним знищенням євреїв, але й певна доба, хоча й надзвичайно важка і трагічна, але в ній були проблеми виживання, порятунку, опору, які також потребують глибокого вивчення.

1. В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи / В'ятрович В. — Львів : Мс, 2006. — 140 с.

2. Винокурова Ф. Міжнародні відносини на українсько-польському прикордонні у 1939–44 рр.: огляд документальних джерел Державного архіву Вінницької області / Ф. Винокурова // Проблеми історії Голокосту : науковий журнал / Всеукраїнський Центр вивчення Голокосту «Ткума». — Д. : Ткума ; Ліра, 2010. — № 5. — С. 43–55.

3. Гон М. Варіативність ролей спостерігачів у час реалізації геноцидального процесу / М. Гон // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів «Історичні уроки Голокосту та міжнародні відносини», 23–24 жовтня 2009 року: збірник наукових праць. — Д. : Ткума, 2010. — С. 4–16.

4. Гон М. Єврейська візія українського і польського націоналізмів (1923–1941 рр.) / М. Гон // Проблеми історії Голокосту : науковий журнал / Всеукраїнський Центр вивчення Голокосту «Ткума». — Д. : Ткума ; Ліра, 2010. — № 5. — С. 21–35.

5. Гончаренко О. До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території Райхскомісаріату Україна (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // УІЖ. — 2010. — № 1. — С. 128–141.

6. Горенштейн Н. Явление Холокоста: обзор научных исследований / Н. Горенштейн // Экономические и гуманитарные исследования регионов. — Ростов-на-Дону, 2012. — № 2. — С. 85–92.

7. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання» / Ковба Ж. — К.: Дух і Літера, 2009. — 296 с.

8. Кононенко В. «Єврейське питання» та ОУН-УПА під час другої світової війни та в перші повоєнні роки / В. Кононенко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів «Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини», 23–24 жовтня 2009 року: збірник наукових праць. — Д.: Ткума, 2010. — С. 308–315.

9. Круглов А. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах / Круглов А. — Д.: Ткума; Лира ЛТД, 2011. — 140 с.

10. Курило Т. Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича «Ставлення ОУН до євреїв: Формування позицій на тлі катастрофи». — Львів: Мс, 2006. — 140 с. / Т. Курило, І. Химка // Україна модерна. — 2008. — № 13. — С. 252–265.

11. Михман Д. Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы / Д. Михман. — Д.: Ткума; Дива, 2005. — 448 с.

12. Патриляк І. Військова діяльність ОУН (Б) у 1940–1942 роках / Патриляк І. — К., 2004. — 598 с.

13. Радченко Ю. Вермахт та «остаточне розв'язання єврейського питання» на Харківщині / Ю. Радченко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. — Вип. 12. — С. 255–265.

13. Радченко Ю. Знищення харківських євреїв органами ГФП та СД в роки Другої світової війни / Ю. Радченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2010. — № 908: Сер. Історія. — Вип. 42. — С. 134–144.

А. К. Скуратовський, В. В. Янковий

УДК: 51(092): Бережков

ВАЛЕНТИН МИХАЙЛОВИЧ БЕРЕЖКОВ — ЛЮДИНА ДИВОВИЖНОЇ ДОЛІ

Простежено долю людини стрімких злетів і трагічних подій — Валентина Михайловича Бережкова, який 1938 р. закінчив Київський політехнічний інститут і з волі обставин був дипломатом, брав участь як перекладач у підготовці й підписанні договору про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом, став журналістом-міжнародником, доктором історичних наук, членом Спілки радянських письменників. Прізвище Бережкова ві-